

A TUDÁS VÁLTOZÁSAI, EGY OLVASMÁNYTÖRTÉNÉS SZEMÉVEL¹

CHANGES IN THE PATTERN OF KNOWLEDGE (AS A HISTORIAN OF READING SEES IT)

Monok István

az MTA doktora, főigazgató
MTA Könyvtár és Információs Központ
monok.istvan@konyvtar.mta.hu

Kulcsszavak: Közép-Európa, Magyarország, kora újkor, könyvtörténet, olvasástörténet, emlékezet, szellemi áramlatok története

Keywords: Central Europe, Hungary, early modern period, book history, reading history, memory history, history of intellectual movements

Napjaink közgondolkodásában és közbeszédében számos olyan állandó elem található, amely történetileg toposznak tekinthető. Az egyik ilyen, sokak által hangoztatott, népi, bibliai eredetű bölcsesség által is megerősített („Senki sem lehet próféta a maga hazájában”) állítás, hogy a Magyarországról elszármazott értelmiségiek példa nélküli módon sikeresek új környezetükben, külföldön.

Mi az oka ennek a sikernek, valóban a szegény szakmai környezet (a könyvek, a műszerek, a megbecsültség hiánya, egymást visszahúzó nemzeti karakter) felváltása ad energiát az országot elhagyóknak, a bizonyítási és megélhetési kényszer? A kora újkori Magyar Királyság és Erdély értelmiségijeinek, de általában lakosságának olvasottságát vizsgálva azt gondolom, hogy az olvasmánytörténet is tud egyfajta választ adni a külföldi sikerességre. Természetesen nem a kizárólagos okot vélem felfedezni, ahogy nincsen olyan elemzési szempont, amely erre képes lenne, mert nincsen kizárólagos ok. A válasz azonban, úgy vélem, tanulságokat hordoz a ma élőknek is, itthon maradottaknak, elvagyódóknak, elszármazottaknak egyaránt.

1979 óta a Szegedi Tudományegyetem régi magyar művelődéssel foglalkozó műhelyei foglalkoznak a kora újkori Magyar Királyság és Erdély olvasmányműveltsége dokumentumainak feltárásával. Azt kívánják adatolni, hogy a Mohács utáni két, két és fél évszázadban az alkotó értelmiség milyen szellemi erőterben

¹ A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 pályázat támogatta (Eszterházy Károly Egyetem, Eger).

dolgozhatott. Potenciálisan mi állt rendelkezésére az akkori olvasni vágyónak. Egy olyan művelődéstörténeti korszakról beszélünk tehát, amikor a nyugatibb Európával konform intézményi rendszer – iskolák, egyetemek, könyvtárak, nyomdák, egyházi intézményi rend – felállt, majd két évszázad alatt többször lerombolták és újjászervezték, mindig más elvek mentén.

Az egyik fő tanulsága a kutatásnak és a számos esettanulmánynak az, hogy a 9. századtól alkalmazkodó, befogadó (receptív) kultúrát kialakító, kialakítani kényszerült, Kárpát-medencében élő népcsoportok a magyar államiség alatt a nyugati keresztény egyházi, tudományos és kulturális modellt adaptálták, és a 16. század elejéig felzárkóztak a nyugati népcsoportokhoz, a befogadás naprakész volt. Az intézményi rendszer hálózati sűrűsége, a kultúra társadalmi penetrációja persze nem érte el a Nyugat-Európában élő népek szintjét. Kultúránk receptív jellege biztosított egyfajta nyitottságot is. A más kulturális csoportok (ekkor még nem nemzetek) eredményeinek megismerésében, illetve, *a nem csupán a tanult szakma* diszciplináris ismereteinek elsajátításában. Az interdiszciplinaritás tehát kódolt volt, olyan alapérték, amelyre részben kényszerűségből – a könyvek számának hiánya, az új könyvek ritka volta – tettek szert a magyarországi értelmiségiek.

Az alapkutatások eredményei címszavakban:

- a könyvkiadás mennyiségi mutatója minuszkuláris, ugyanakkor az Európában megjelent könyvanyag 6-8%-ban jelen van a 16. század végéig (2016-ban, 0,05% sincsen).
- A kiadott könyvanyag a 16. század végéig *a)* világiasodik, *b)* vernakularizálódik; a 17. században elkezdődik egy visszateologizálódás és egy visszalatinizálódás, tendenciaszerűen ez csak a 18. század végével fordul meg.
- A szellemi áramlatok befogadása a külföldről bejövő könyvanyagot tekintve a 16. század végéig naprakész, egy évszázad múlva harminc-negyven év késettséget mutat, a reformkorba pedig fél évszázados késettséggel érkeztünk.

A művelődés eszménye a 15–16. század fordulóján az elmélyült, személyes valóságosság és a humanizmus (annak nyelvi, filológiai üzenete éppen úgy, mint a keresztény filozófia [Erasmus]) volt. A magyar nyelv is ebben a kettős összefüggésben értékelődött fel.

A protestáns fordulat a 16. században azért is ment végbe olyan gyorsasággal, ahogy történt, mert a protestáns hitelvek is az említett kettős hagyományra építettek.

A 16. századtól a Magyar Királyságban és Erdélyben az olyan szellemi áramlatok, amelyek a különféle felekezeti békés együttélést segítették, a török (és nem az iszlám) elleni összefogást célozták, mindig népszerűek voltak. Az irénikus gondolatok a teológiában, a keresztény újsztoicizmus a filozófiában, az *Unio Christiana* gondolat a politikai elméletben, és a török kiűzésének tervei a politikai gya-

korlatban, mind olyanok, amelyek az arisztokrata, az értelmiségi pályákon mozgó közép- és kismemes, illetve a városlakó polgár számára is elfogadható, sőt vágyott ideákat fogalmaztak meg. A nyugat-európai tudományos válság, a szkeptikus felfogások megjelenése annak a jelenségnek a mentén, hogy a felfedezett világ jelenségei nem rendezhetőek el a hagyományos ókori és középkori kategóriákban – vagyis kell egy új tudomány, új rendszerek, egy *Új Organon* –, a tudományos diszkurzusok szintén csak sporadikusan jelentek meg a Kárpát-medencében. Nem így a logikai rendszer megváltozása, az új ramista, keckermanni alkalmazott logika, amely főként az oktatásban, az iskolai ismeretek elrendezésének változásában figyelhető meg. És erre jött Jan Amos Komenský, a maga személyes jelenlétével, iskolai és oktatási programjával (*Orbis pictus*).

A főbb európai gondolkodás- és mentalitástörténeti fordulópontok a Magyar Királyságban és Erdélyben, a 17. század közepétől jól megfigyelhetően nem a „szellemi atya” (egy Erasmus, egy Melancthon, egy Justus Lipsius vagy David Pareus) tanításának közvetlen tanításával jelentek meg, hanem a második vonal, a közvetlen tanítványok, egyetemi oktatók hatása a jellemző.

Az a fordulat pedig, amelyet az európai tudománytörténet az 1670 körüli fordulatként ismer, a recepció szemszögéből már fél évszázadot késett, és egyútt jelentkezett a korai felvilágosodás német közvetítettségű eszméivel.

Egy további faktor, amelyet a művelődési eszményeknél figyelembe kell venni, a nyelv. Vagyis a nyugati-keresztény Európa *lingva francája*, illetve a Magyar Királyság és Erdély kulturális közösségeinek anyanyelve (vernakularitás). A latin nyelv, ahogy a kereszténység, az európai kultúra alapszövetét jelentette a Római Birodalom összeomlásától, de mindenképpen az egyházi és a világi hatalom kompromisszuma megteremtésének a pillanatától, vagyis 800-tól. Ezen az alapon tudott felépülni az iskolai szövet, amelyben megjelent a 11. század végén az *universitas*, ugyanígy a könyves kultúra intézményeinek a hálózata (másoló műhelyek, könyvtárak, majd könyvkiadók, könyvkereskedelem).

A Magyar Királyságban és Erdélyben, de a közép-európai (Köztes-Európa) régióban is az egyháznak a korai újkorban egészen másfajta szerep jutott, mint Nyugaton. A művelődési eszmények alakításából így ezt a „mintázatot” a francia forradalom (híre) nem tudta kizárni. Az egyházak tartották össze a közösségeket, sokszor elégtelen személyzettel. Így a társadalom megítélése is egészen más itt, mint Nyugat-Európában, azzal kapcsolatosan, amit az egyházak képviseltek. A tudomány vagy a művelődési eszmény laicizálódásáról tehát csak nagyon óvatosan lehetne beszélni lényegében a 19. század közepéig.

A nyugat-európai kulturális eszmék változásaiban mindig ott volt egy, az ókori, a korai keresztény gyökerekhez való visszanyúlás. A zsidó kultúra „beemelése” ebbe a hagyományba ott is csak későn, a 18. század második felében történt meg. Ez az újraolvasás mindig az ókori szerzők szövegeinek, illetve az egyházatyák szövegkorpuszának új, mindig kritikainak gondolt kiadásaiban is testet öltött.

A 18–19. század fordulója újabb jelentős fordulatot hozott. Itt is egy újraolvasási korszakról beszélhetünk. Most nem azért, mert sok új szövegvariáns került elő, mint ahogy ez a 16. század első felében történt. Nem azért, mert az új felfedezések széttörték az ókorból magunkkal hozott kereteket, mint a 16–17. század fordulóján. Az új szembenézés az antik örökséggel immáron a kultúra és a civilizáció – emberi és tudományos – ellentmondásai feloldását célzandó történt. Az újraolvasás aztán meghatározta több generáció kulturális ízlését – Lessingtől Schilleren, Novalison át a Schlegel testvérekig – és ahhoz is hozzájárult, hogy az Ottók-kori bizánci emlékek felfedezésével a görög hatás a *Kulturheimat* szerves részévé váljon.

Nagyon fontosnak látom hangsúlyozni, hogy minden újraolvasás tartalmi, mély hatást gyakorolt az adott korszakra, és nem egyszerűen újraértelmezték a múltat, hanem az szervesült a jelen művelődési ideái közé.

A magyar művelődés eszményeit jellemezve a 18–19. század fordulójára Kornis Gyula az újhumanizmus elnevezést használja, amely önmagában összetett jelenség. A hagyományos deákos műveltség, a németes neohumanizmus, a magyar neohumanizmus és a természettudományos, illetve műszaki tudás együttes jelenlétéből, nem vetélkedéséből áll. Utóbbiról emeljük ki, hogy ez nem helyettesíti a humán oldalt, hanem mellé kerül. A helyettesítő gondolat végletesen sokszor csak a 20. század végén, illetve a 21. század elején jelent meg. Sőt veszélyessé is vált, hiszen a politikai elit helyét betöltő személyek a műveletlenségük elfedésére álpragmatikus, álmodernista retorikába fordultak.

De térjünk vissza a 18–19. század fordulójához. A hagyományos – a pápa és a császár hatalmi kompromisszumán nyugvó – kulturális Európa kora véget ért a napóleoni időkkel. A művelődés eszményének meghatározásából, irányításából fokozatosan kiszorult az egyház, a 20. század közepére a közép-európai régióban is. A magyar művelődési eszmény hordozója a magyar nyelv lett, de a klasszikus, ókori értékorientáció a kommunista időkig megmaradt. A nem humán iskolai karriert befutók körében is. A rövid ideig a *lingva franca* szerepét betöltő francia nyelv nem tudott társadalmiasulni, vagyis az arisztokrácia és az elit értelmiség körében rekedt. A német nyelv azonban megőrizte, sőt, a 19–20. században meg is erősítette azt a szerepét, hogy a technikai civilizáció eredményei mellett a főbb európai szellemi áramlatok közvetítő nyelve legyen. Az angol civilizáció eredményeire tekintés sporadikus. Shakesperae is pusztán erkölcsi szempontból volt fontos, kezdetben németből fordították (például Vörösmarty Mihály).

A könyvkiadás gépesítése nagyban hozzájárult a kultúra polgári nyitottsága elvének megvalósításához. Nagy példányszámban, immáron olcsóbban nyomtatnak. Ez a változás is Janus-arcú volt, és meg is őrződött ez a jellege. A technológiai lehetőségekkel lehet élni, és lehet visszaélni. A 19. század közepétől, a Magyar Királyságban a kiegyezéstől (és ekkor ez már Erdély is egyben) a sajtó egyre inkább szerepet vállalt a művelődési eszmények változtatásában. Ha egy értel-

miségi körnek szándéka volt a saját minőségelvét érvényesíteni, megtehetette. Egy ilyen példa a *Jó könyvek* könyvsorozat, amellyel első vonalbeli írók (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán stb.) a ponyvairodalom hatását próbálták fékezni (amellett természetesen ez nekik is és kiadóiknak is jó üzlet volt).

A sajtó (médiák összessége, a média) mint intézmény, megerősödve a rádióval, majd a televízióval, részben az internet adta lehetőségekkel, sajnálatos módon, a hatalom szövetségese lett. Végül az egyház helyére lépett. Lemondott a szabadságáról, már ha egyáltalán létezett valaha tényleg *szabad, a tulajdonostól is független sajtó*. Ma a magyarországi könyvkiadók egybehangzóan állítják, hogy az olvasási ízlést a sajtó alakítja. Komoly befektetéssel lehet csak ellensúlyozni a hatását, és ez igen ritkán rentábilis vállalkozás. Márpedig a könyvkiadás is csak egy vállalkozás. Ha az európai értelmiség valóban Európát félti olyan jelenségektől, amelyek Európa „égető emlékezete” (*mémoires brûlées*) körébe tartoznak, gondot kellene fordítani a sajtó tulajdonosoktól való szabadságára is és nem kiszolgáltatni – akkor sem, ha jó privilegizáltak lenni a társadalomban – a megbízókat.

Az internet korszaka, háttérben a gazdaságilag globalizálódó világgal, sokféle lehetőséget ajánl egy újfajta művelődési eszmény kialakításához, és sokféle veszélyt és csapdát is hordoz. Az internet hatalmi eszköz. Műveltségesezményt rá alapozni meglehetően kockázatos. Talán, ha időnk lenne egy újabb „újraolvasási korszakra”: az antikvitástól kezdve az összes szövegemlék új kritikai kiadása a világhálón, szép víziója keveseknek. Közben azért szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a világháló hangsúlyosabban üzlet egyfelől, alakítói szakmai, információtechnológiai öncélként fejlesztik, másfelől a hatalom gyakorlásának egyre fontosabb eszköze. Az induló eszme, az „ígéret”, hogy az internet demokratikus és demokratizál, történetének már rövid, negyedszázados korszaka alatt is megcáfoltatott.

Visszatérve azonban a művelődési eszmények változásának olvasmánytörténeti aspektusához, ha megnézzük a 19. század második felének vagy akár a két világháború közti értelmiségi könyvtárait, akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarországon még mindig tematikusan összetettebbek, mint mondjuk egy párizsi jogászé a 16. században.

A magyar társadalmat tekintve figyelemre méltónak tartom az olvasási szokások felméréseinek eredményét. Sajnos az utóbbi időben ilyen nem készült, pedig – ahogy az oktatás hatékonyságának jelzésére a PISA-felmérés létezik – be kellene ezt is újra vezetni. 1976-ban, majd tízévente „A Nagy Könyv” programig elvégzett kutatás jól mutatja, hogy nem vagyunk felkészültek egy újfajta műveltségesezmény befogadására. A váltások ebben a tekintetben ugyanis évszázadokat igényelnek. Technológiai fejlődés van, nagyon gyors, túl gyors, a mögöttes profitérdekeltségek háborúba sodorják az emberiséget. Az ember nem fejlődik, ahogy a társadalom sem. Vagy ha igen, akkor sokkal lassabban, mint a techno-

lógia. 2005-ben „A Nagy Könyv” szonda eredménye az lett, hogy Magyarországon a legnépszerűbb olvasmány az *Egri csillagok*. Akkor több, „modernségre hajló” – a sajtó által – közszerepléshez engedett értelmiségi fanyalgott nyilvánosan. Pedig, azt hiszem, ez inkább megnyugtató, mint nyugtalanító. Azt jelzi, van mire építeni. Abban a világban, amelyben minden információ-, igazgatás- és hatalomtechnikává aljasul, az értelmiségnek kellene „újraolvasni” azt, ami alapján eljutottunk a 21. századig. Azok a közösségek megszűnnek, amelyeket elhagy az értelmiség (a pap és a tanár). 2005-ben a magyar társadalom jelet adott azzal, hogy neki a Vicuska és Gergő sorsáért aggódó Gárdonyi Géza, az édesapjával latinul beszélő humanista Szabó Magda, az Ábel elmenetelét (kivándorlását) sirató Tamási Áron kell.

Az előadás abból a kérdésfeltevésből indul ki, hogy milyen okai lehetnek a magyarországi iskolázottsággal nyugatra távozott értelmiségiek sikerének. Az előadó a lehetséges válaszok közül egyet vizsgál, nevesen azt, hogy valóban igaz-e a magyarországi oktatás és olvasottság szerteágazóbb jellege egy-egy adott korszak nyugat-európai adottságaihoz viszonyítva.

A kora újkori magyarországi olvasmánytörténeti alap kutatások eredményeiből kiindulva elmondható, hogy az itteni szakértelmiség műveltsége heterogénebb, a hagyományt folyamatosan megismerő és számontartó, ugyanakkor a szakmai tudás mélysége, egy-egy szakterületre koncentráltága elmarad a nyugat-európai szak- és kortársakétól. Ennek a helyzetnek az eredménye kettős: a magyarországi szakemberek hagyománytisztelete erősebb, a szakmai gyakorlat technikai környezetének hiánya – ideértve a szakirodalmi ellátottságot is – az átmeneti megoldásokat kereső kényszerrel terhelt. Kiszakadva ebből a környezetből azonban a tudásuk többféle kötődésének köszönhetően kiemelkedő teljesítményt tudhatnak magukénak.

Az előadás tanulsága végül egy mondatban összegezhető: nem létezik alkotó tudás széles körű, *nem szakmai jellegű* tájékozottság nélkül, vagy ez a tudás csak egy-egy fellángolásra elég, folyamatos megújulásra nem. Az emberi természetben sincsenek ugrások, vagyis az elégséges tényanyag aktív ismerete nélkül – hiába tudja valaki, hogy hol keresse a tényeket –, a gondolkodása beszűkül, újító gondolatai kevésbé lesznek. Az eddigiekben, korszakonként újra és újra felvetett „humánalapú »ortodoxia« – természettudományos alapú »modernitás«” ellentéte napjainkra, ahogy az európai értelmiség hatalmi körök diktálta, mesterségesen fenntartott ellenségeskedéssé vált. A művelődési eszményt tekintve utóbbi, a globális kultúra kialakulásának jelszavával szövetkezett akkor, amikor egy kis félsziget-kontinens (Európa) is képtelen a *consensus europaeus* megalapozására is, vagy éppen – hogy egy másik kultúrkörből is mondjunk példát – az iszlám népei sem képesek egymással semmilyen közös gondolati formát, műveltségi ízlést kialakítani. A különféle kulturális hagyományú embertömegek alkotóerejű szervesülése, összeolvadása nagyjából ennyi eséllyel bír, vagyis semmilyen.

IRODALOM

- Dankanits Á. (1983): *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*. Budapest: Magvető Kiadó <http://mek.oszk.hu/01500/01592/cedula.html>
- Dreizel, H. (2009): Von Melanchthon zu Pufendorf, Versuch über Typen und Entwicklung der philosophischen Ethik im protestantischen Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung. In: Mulsow, M. (Hrsg.): *Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650. Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulten Traditionen und Schulmetaphysik*. (Frühe Neuzeit, Bd. 124.) Tübingen: Max Niemeyer, 321–398.
- Freedmann, J. S. (Hg., 2016): *Die Zeit um 1670. Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur?* (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 142.) Wiesbaden: Harrassowitz
- Kornis Gy. (1927): *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I–II. Budapest: Egyetemi Nyomda http://mtdportal.extra.hu/books/kornis_gyula_a_magyar_muvelodes_eszmenyei_1.pdf
- Kubinyi A. (1998): Vallásos társulatok a késő középkori Magyarországon. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 10, 1–2, 123–134. http://www.c3.hu/~mev/tartalom/98_1_2/kubinyi.htm
- Sutter, B. (1981): Wissenschaft und geistige Strömungen zwischen dem Augsburger Reigionsfrieden und dem Dreissigjährigen Krieg. In: Seck, F. (Hrsg.): *Wissenschaftsgeschichte um Wilhelm Schickard*. (Contubernium, Bd. 26.) Tübingen: Mohr, 153–240.
- Tóth I. Gy. (1996): „Mivelhogy magad írást nem tudsz...”, az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Budapest: MTA Történettudományi Intézete